

“QISASI RABG‘UZIY” ASOSIDA XI–XII ASR ADABIY TILIDA D-LASHISH VA Y-LASHISH HODISALARI

Ergashova Gulsanam Valijon qizi

Farg‘ona davlat univesiteti filologiya fakulteti:

o‘zbek tili yo‘nalishi 23.85-guruh talabasi

E-mail: gulsanamergashova@774gmail.com

ORCID ID 0009-0009-1126-4574

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20793199>

Annotatsiya. Mazkur maqolada XI–XII asr turkiy adabiy tilining muhim fonetik xususiyatlaridan biri bo‘lgan d-lashish va y-lashish hodisalari “Qisasi Rabg‘uziy” asari misolida tahlil qilinadi. Asardagi fonetik birliklar “Qutadg‘u bilig” materiallari bilan qiyoslanib, qadimgi turkiy tilning tarixiy taraqqiyoti, fonetik almashinuv qonuniyatlari hamda ularning hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga ta’siri ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, tarixiy-etimologik jihatdan ayrim so‘zlarning rivojlanish bosqichlari izohlanadi.

Kalit so‘zlar: d-lashish, y-lashish, tarixiy fonetika, Qisasi Rabg‘uziy, Qutadg‘u bilig, qadimgi turkiy til, o‘zbek tili tarixi, fonetik taraqqiyot, etimologiya, turkiy yodgorliklar.

Аннотация. В данной статье исследуются явления д-лашения и у-лашения в тюркском литературном языке XI–XII веков на материале памятника «Кисаси Рабгузи». Проводится сравнительный анализ с языком «Кутадгу билиг», рассматриваются историко-фонетические изменения, закономерности развития звуковой системы и их влияние на формирование современного узбекского литературного языка.

Ключевые слова: д-лашение, у-лашение, историческая фонетика, Кисаси Рабгузи, Кутадгу билиг, древнетюркский язык, история узбекского языка, этимология.

Abstract. This article examines the phonetic phenomena of d-shift and y-shift in the Turkic literary language of the 11th–12th centuries based on “Qisasi Rabg‘uziy”. A comparative analysis with “Qutadg‘u Bilig” is carried out to reveal the historical development of phonetic changes and their role in the formation of modern Uzbek. The study also discusses the etymological evolution of several lexical items.

Keywords: d-shift, y-shift, historical phonetics, Qisasi Rabg‘uziy, Qutadg‘u Bilig, Old Turkic, history of Uzbek language, etymology.

XI–XII asrlar turkiy xalqlar tarixida siyosiy, madaniy va adabiy taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda yaratilgan yozma manbalar bugungi kunda til tarixini o‘rganishda asosiy manba vazifasini bajaradi. Ayniqsa, mazkur davr yodgorliklari tarkibida uchraydigan fonetik hodisalar turkiy tillarning shakllanish bosqichlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shunday fonetik jarayonlardan biri d-lashish va y-lashish hodisalaridir. Ushbu hodisalar qadimgi turkiy tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini aks ettirib, keyinchalik o‘zbek adabiy tilining fonetik tizimi shakllanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. D-lashish hodisasi qadimgi turkiy tilga xos fonetik belgi bo‘lib, bunda hozirgi

ayrim turkiy tillarda y tovushi bilan ifodalanadigan o'rinlarda d tovushi qo'llangan. Y-lashish esa ana shu tarixiy d tovushining asta-sekin y tovushiga almashishi natijasida yuzaga kelgan jarayondir. Tilshunoslarning ta'kidlashicha, bu almashinuv birdaniga sodir bo'lmagan, balki uzoq davom etgan tarixiy rivojlanish mahsuli hisoblanadi. Shu sababli ayrim yozma manbalarda qadimgi va yangi shakllar yonma-yon qo'llanganligi kuzatiladi. Mazkur hodisalarni o'rganishda "Qisasi Rabg'uziy" alohida ilmiy qimmatga ega. Nosiruddin Rabg'uziy tomonidan yaratilgan ushbu asar nafaqat diniy-ma'rifiy mazmunga ega bo'lgan yirik adabiy yodgorlik, balki XIII–XIV asrlar boshidagi turkiy adabiy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini aks ettiruvchidir manba hamdir. Asarda uchraydigan ayrim fonetik shakllar qadimgi turkiy tilning izlarini saqlab qolgan bo'lsa, boshqa birliklarda esa keyingi taraqqiyot bosqichlari namoyon bo'ladi. Shu jihatdan "Qisasi Rabg'uziy" tilini "Qutadg'u bilig" bilan qiyosiy o'rganish d-lashish va y-lashish hodisalarining rivojlanish dinamikasini aniqlash imkonini beradi.

"Qutadg'u bilig" tilida adaq, qudruc, yadag', edgü, adır kabi qadimgi shakllar faol uchraydi. Bu birliklarda d tovushining saqlanishi qadimgi turkiy fonetik tizimning hali barqaror ekanligini ko'rsatadi. "Qisasi Rabg'uziy"da esa ayrim hollarda qadimgi shakllar saqlangan bo'lsa-da, ba'zi so'zlarda keyingi davr talaffuziga yaqinlashish kuzatiladi. Jumladan, bod va boy shakllarining yonma-yon uchrashi til taraqqiyotida ikki xil fonetik me'yorning bir muddat parallel yashaganini ko'rsatadi. Bu hol tarixiy fonetika nuqtai nazaridan nihoyatda muhim bo'lib, d-lashishdan y-lashishga o'tish bosqichini amalda kuzatish imkonini beradi. Asardagi quduq shaklining qo'llanishi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Mazkur birlik qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatini saqlab qolgan bo'lib, hozirgi o'zbek tilida ham deyarli o'zgarishsiz yashab kelmoqda. Bu esa y-lashish hodisasi barcha so'zlarga bir xil ta'sir ko'rsatmaganini, ayrim birliklarda qadimgi shakllar uzoq vaqt davomida saqlanganini tasdiqlaydi. Til tarixida bunday holatlar konservativ fonetik qatlam sifatida baholanadi.

"Qisasi Rabg'uziy" materiallarini "Qutadg'u bilig" bilan qiyoslash natijasida d tovushining asta-sekin y tovushiga almashganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, qadimgi adaq shakli keyinchalik ayaq, undan esa hozirgi oyoq shakliga o'tgan. Xuddi shuningdek, qudruc so'zi quyruq, qadg'u so'zi qayg'u, qadin so'zi esa qayin ko'rinishiga kelgan. Ushbu misollar tarixiy fonetik taraqqiyotning izchil davom etganini ko'rsatadi hamda zamonaviy o'zbek tilidagi ko'plab so'zlarning asl ildizini aniqlash imkonini beradi.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham ayrim turkiy qabilalarning d-lovchi, boshqalarining esa y-lovchi xususiyatga egaligi qayd etiladi. Bu ma'lumot "Qisasi Rabg'uziy" tilida kuzatiladigan fonetik holatlar bilan hamohang bo'lib, o'sha davrda turli hudud va lahjalarda tovush almashinuvi bir xil darajada kechmaganini ko'rsatadi. Natijada ayrim yozma manbalarda qadimgi shakllar ustun bo'lsa, boshqalarida yangilashgan fonetik ko'rinishlar ko'proq uchraydi. "Qisasi Rabg'uziy"dagi fonetik birliklar etimologik tadqiqotlar uchun ham katta ahamiyatga ega. Bugungi kunda ishlatiladigan qayg'u, quyruq, oyoq, qayin kabi so'zlarning tarixiy shakllarini aynan shu kabi yozma yodgorliklar yordamida tiklash mumkin. Bu esa tarixiy lug'atshunoslik va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Shuningdek, asarda saqlanib qolgan ayrim

qadimgi shakllar turkiy tillar o'rtasidagi genetik yaqinlikni aniqlashda ham ishonchli dalil vazifasini bajaradi.

Fonetik taraqqiyot jarayonida tovushlarning almashishi faqat talaffuzdagi qulaylik bilan emas, balki tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, lahjalararo ta'sir va adabiy me'yorlarning shakllanishi bilan ham bog'liq bo'lgan. Shu nuqtai nazardan qaranganda, “Qisasi Rabg'uziy” faqat adabiy yoki diniy asar emas, balki o'z davrining jonli til xususiyatlarini aks ettiruvchi lingvistik yodgorlik sifatida ham yuksak baholanadi. Undagi d-lashish va y-lashish hodisalari keyingi asrlarda shakllangan chig'atoy tili hamda zamonaviy o'zbek adabiy tilining fonetik tizimini tushunishda muhim o'rin tutadi.

Umuman olganda, “Qisasi Rabg'uziy” va “Qutadg'u bilig”ning qiyosiy tahlili d-lashishdan y-lashishga o'tish uzoq davom etgan tarixiy jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Bir yodgorlikda qadimgi fonetik qatlam kuchliroq saqlangan bo'lsa, ikkinchisida yangilanish unsurlari yaqqolroq namoyon bo'ladi. Bu esa turkiy tillarning evolyutsiyasi bir maromda emas, balki bosqichma-bosqich va turli hududlarda turlicha sur'atlarda kechganini ko'rsatadi. Shu sababli “Qisasi Rabg'uziy” tilini chuqur o'rganish nafaqat tarixiy fonetika, balki o'zbek adabiy tilining shakllanishi, etimologiya, qiyosiy tilshunoslik va umumturkiy lingvistika uchun ham muhim ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Qisasi Rabg'uziy / Nashrga tayyorlovchi A. Qayumov. — Toshkent: Yozuvchi, 1991. — 352 b.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. — Toshkent: Fan, 1971.
3. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk / Tarjimon S. Mutallibov. 3 jild. — Toshkent: Fan, 1960–1963.
4. Sodiqov, Q. Qadimgi turkiy til. — Toshkent: Akademnashr, 2020.
5. Qadimgi turkiy til: O'quv qo'llanma. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008. — 184 b.
6. Malov, S. Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksty i issledovaniya. — Moskva–Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1951. — 451b.
7. Kononov, A. N. Grammatika yazyka tyurkskix runicheskix pamyatnikov VII–IX vv. — Leningrad: Nauka, 1980. — 256 b.
8. O'zbek tili tarixi: Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. — Toshkent: Universitet, 2017. — 320 b.